

ПЕРСОНІФІКАЦІЯ ТА МЕТАФОРА ЯК ЕТАПИ ЕВОЛЮЦІЇ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ УКРАЇНСЬКИХ ЗАГАДОК

Мовна картина світу українських загадок еволюціонувала від архаїчних уявлень до світобачення, у якому аналогії між об'єктами дійсності встановлюються на підставі якісних ознак. Персоніфікація та антропоморфна метафора є одними із засобів категоризації дійсності в загадках. Стаття присвячена розгляду персоніфікації та антропоморфної метафори як етапів розвитку загадки. Відмінність між цими ментальними явищами визначається на семантичному рівні шляхом аналізу сем, які залучаються для утворення антропоморфної метафори, та фреймів антропоморфних загадок.

Ключові слова: метафора, мовна картина світу, персоніфікація, загадка.

Языковая картина мира украинских загадок эволюционировала от архаических представлений к мировоззрению, в котором аналогии между объектами действительности устанавливаются на основании качественных признаков. Персонификация и антропоморфная метафора являются одними из средств категоризации действительности в загадках. Статья посвящена рассмотрению персонификации и антропоморфной метафоры как этапов развития загадки. Отличие между этими ментальными явлениями определяется на семантическом уровне с помощью анализа сем, которые привлекаются для образования антропоморфной метафоры, и фреймов антропоморфных загадок.

Ключевые слова: метафора, языковая картина мира, персонификация, загадка.

The language picture of the world of Ukrainian riddles has developed from archaic notion to the worldview which provides the analogies between things through the qualitative attributes. Personification and anthropomorphic metaphor are the means of the world categorization in the riddles. The article is devoted to analysis of the personification and anthropomorphic metaphor as the stages in the riddles evolution. The difference between the two mental phenomena is determined on semantic level through the analysis of the semes which are the base of the anthropomorphic metaphor and the frames of the anthropomorphic riddles.

Keywords: metaphor, language picture of the world, personification, riddle.

Загадка як жанр виникла ще в язичницькі часи, однак з часом втратила своє ритуальне значення, що пов'язано з відмиранням синкретичної свідомості й поступовим рухом логічного в людському мисленні. Вона надзвичайно цікава з погляду лінгвокультурології й етнолінгвістики, оскільки саме в цьому жанрі зафіксовано людську кмітливість поряд із архаїчними образами.

Дослідники зазначають, що в загадках найповніше, порівняно з іншими жанрами фольклору, відбивається поетичний світогляд народу [2; 5], чим визначається актуальність цієї статті. Е.Б. Тайлор указував, що це якісно новий рівень мислення, який виражається в абстрактності загадок. Щоб скласти загадки, необхідно

добре володіти здатністю порівняння. Крім того, потрібен значний запас знань, щоб цей процес став загальнодоступним і з серйозного перейшов у гру [7, с. 78].

У ведійській традиції існувала питально-відповідна частина жертвоприношення, що вважається прообразом загадки. Образи в цьому ритуалі, означені словами, ізоморфні космологічним образам, тому слова були тотожні предметам, вислови – ситуаціям, а дії з предметами – діям з космологічними об'єктами. Знання відповідей на сакралізовані тексти було тотожним знанню суті космологічних предметів і знанню сакрального світу, що долучало жерця до цього світу [3, с. 14-46].

Мовна картина світу загадки відбиває народний світогляд. Текст загадки будується на фрагменті картини світу (систематизовані загальні знання носіїв мови про світ, відбиті в мові) або моделі світу («системі концептів («стереотипів»), у яких предметам і діям (процесам) надаються певні стереотипні («невід'ємні») властивості») [2, с. 195]. Цей фрагмент закладений у пресупозиції загадки. «Особливістю прагматики пареміологічних текстів є те, що вони орієнтовані на «універсальне знання», на концептуальні властивості об'єктів, на стереотип...» [2, с. 195]. Картина світу містить властивості, які використовуються в загадці для ідентифікації загаданого концепту. Ці концептуальні властивості не надають інформації про референт, а служать лише для «ідентифікації загаданих концептів» [2, с. 213]. Ці концептисимволи є результатом архаїчної свідомості, яка з часом еволюціонувала, що спричинилося до зміни способу антропоморфного кодування в загадках.

У поглядах на смислову природу загадок немає чіткого розмежування персоніфікації та метафори. Персоніфікація вважається рисою загадок як вияву антропоцентричного начала, що втілюється в загадках [8, с. 13], а антропоморфні метафори загадок також розглядаються як один із різновидів персоніфікації. Зокрема, персоніфікація визначається як «уподібнення неживих предметів або явищ природи предметам живим» [6, с. 266]. Персоніфікація ототожнюється з уособленням, яке «по суті є відтак перенесенням на поняття або явище ознак живого і являє собою вид метафори» [4].

Метою статті є визначення персоніфікації та антропоморфної метафори як двох етапів еволюції у мовній картині світу українських загадок, що є наслідком змін, які відбулися в народній свідомості. Матеріалом дослідження послужили загадки, які цитуються за виданням «Загадки» (К.: АН УРСР, 1962); порядковий номер загадки при цитуванні подається згідно з указаним виданням.

Еволюцію загадки як жанру позначено в праці Івана Франка «Останки первісного світогляду в руських і польських загадках народних» [10, с. 332-346]. В анімістичних загадках неживі предмети, сили та явища природи представлені як живі істоти, тобто персоніфіковані чи одухотворені. Тотемістичні уявлення слов'ян зафіксовані в зооморфічних загадках. В антропоморфічних загадках явища природи й реалії дійсності порівнюються з людьми й людськими взаєминами.

На нашу думку, наслідком жанрової еволюції загадок відповідно до розвитку народної свідомості на мовному рівні є те, що в загадках наявні як архаїчні концепти, пов'язані з міфологічними уявленнями народу, так і метафоричні концепти, які сформувалися в результаті того, що між предметами стала вбачатися якісна

подібність. Архаїчні концепти сформувалися внаслідок анімістичних уявлень, тобто перенесення людських властивостей на живу й неживу природу відбувалося прямо. Натомість метафоричні переноси людського на нелюдське ґрунтуються на спільних ознаках зіставлених об'єктів. Отож, антропоморфні концепти в загадках мають два способи вираження – персоніфікацію та метафору, які є етапами в еволюції свідомості носіїв мови, а відтак і мовної картини світу українських загадок.

За Беджаменом Лі Уорфом, ми членуємо світ так, як нам підказує мова. Категоризація світу здійснюється відповідно до мовних категорій. Таким чином, мовні структури зумовлюють нашу поведінку й формують наше мислення, яке оперує категоріями даної мови [9, с. 168].

Загадка як особливе мовне утворення стала специфічним засобом категоризації навколишньої дійсності. Мовний простір українських загадок визначається лексиконом, який використовується для кодування відгадок, та семантичними переносами. Останні відбуваються внаслідок взаємодії, з одного боку, значенневого плану кодового денотата (тобто одиниці в тексті загадки, яка вказує на денотат відгадки [1, с. 187]) і його ситуативного оточення в загадці, а з іншого, денотата відгадки і його потенційного ситуативного оточення, яке виводиться з досвіду носіїв мови та закріплене в їхньому знанні про світ.

Кодування денотата відгадки здійснюється за допомогою кодового денотата та одиниць, які позначають атрибут та/або дію, виконувану кодовим денотатом.

Персоніфікація та антропоморфна метафора є двома засобами категоризації людини в українських загадках. Відповідно, антропоморфна категоризація в загадках визначається на підставі фреймів та сем, що актуалізуються антропоморфним лексиконом загадок.

Фрейми є схематичним представленням життєвої ситуації [10, с. 54]. Фрейми загадки являють собою ситуації представлення досвідного уявлення про денотати відгадки.

Антропоморфна метафора вибудовується на підставі використання кодового денотата зі сфери осіб, а атрибутивний та предикативний компоненти загадки належать до реляційних щодо осіб сфер (зокрема, сюди належать назви на позначення частин тіла людини, одягу, людських дій). При цьому зіставляються фрейми загадки та відгадки в такий спосіб, що між компонентами цих фреймів встановлюється відношення аналогії, але при цьому фрейми загадки й відгадки вибудовуються відповідно до досвідних уявлень носіїв мови про сферу, відповідно до якої вибудовано цей фрейм. Наприклад, кодування помела назвою особи *пані* уможливило кодування віршовки, якою перев'язано помело, лексемою *жупан*, що є реляційною для сфери осіб: *2037 Прийшла пані в*

синьому жупані, Шаталася, моталася, Під ніч заховалася (Помело).

Визначивши моделі антропоцентричного кодування, ми з'ясовуємо специфіку етнічного мислення та місце людини в загадці як окремого вияву етнокультурної свідомості. Застосування семного аналізу дозволяє виявити різницю між персоніфікованими загадками та метафоричними.

У персоніфікованих загадках антропоморфне кодування здійснюється на фреймовому рівні. У метафоричних загадках антропоморфне кодування здійснюється на підставі спільних сем між кодовим денотатом та денотатом відгадки. Це означає, що в персоніфікованих загадках характеристика загаданого об'єкта здійснюється на підставі цілого тексту загадки і не містить семантичної мотивації. Персоніфікованими стають явища природи, оскільки цей шар загадок найдавніший [11, с. 334]. Загадки про рослини, тварин, предмети та саму людину ґрунтуються вже на метафоричних переносах.

На підставі того, що явище бачиться як особа, фрейм загадки залучає лексеми з антропоморфної сфери, які позначають тіло, одяг та дії людини. Темна ніч позначається *чорним жупаном*, а *золоте вбрання* особи кодує світлий день: 414 *Котилася тарілочка по крутій горі; прийшла баба чорна, на ній жупан чорний, і надворі стало чорно (День і ніч); 404 Золоте вбрання скидає, потім нове одягає (День)*. Персоніфікація дня і ночі назвами осіб базується на аналогічному зіставленні сфери явищ природи та людини, при якому не залучаються зовнішні ознаки. Темнота й світло позначаються назвами одягу в рамках фрейму людини, тобто ці ознаки є похідними від обирання метафоричної сфери людини.

Персоніфікована доба кодується лексемами *лице*: 416 *Одна половина лиця біла, а друга половина лиця чорна (День і ніч)*. Як у попередніх загадках ніч і день протиставляються за ознаками «темний» – «світлий», що в загадці позначається кольорами *чорний – білий*.

Персоніфікований *мороз* кодується за допомогою людського атрибута *борода*: 191 *Ходить, блудить, мандрує, Мости з льоду будує. Старий он, сивий он, А борода з волокон. (Мороз); 192 Старий дідо сідою бородою воду хлєпче (Мороз)*.

Мовним засобом персоніфікації явищ також є використання лексем на позначення дій особи: 62 *Один біжить, другий лежить, третій кланяється (Небо, зорі, місяць)*.

Явища, що розминаються в часі, позначаються назвами осіб, які розминаються в просторі. При цьому використовуються лексеми *ховатися, прийти, піти, іти, зійтися*: 115 *Сестра до брата прийшла, а він від неї ховається (Місяць і сонце); 116 А) Золотий пішов, а срібний прийшов; Б) Золоте сховалося, а срібне показалося (Сонце і місяць); 130 Два брати весь вік живуть, Один на одного дивляться, А докupi не зійдуться (Небо і земля);*

415 *Сестра до брата в гості йде, а він од неї ховається (День і ніч)*.

Рух, просторове переміщення явищ кодується в загадках лексемами *ходити, іти, бігти*: 40 *Хто ходить по миру без ніг, без торби? (Місяць); 149 Без коліс, без ніг, а біжить як день, так і ніч (Річка); 154 Без ніг, а біжить; без рук, а рукава має (Річка); 165 Без рук, без ніг, а цілий світ перейде (Вода); 173 Хто вік біжить і не втомиться? (Вода в річці); 174 Хто йде без ніг, несе тяпуг, а кості не має? (Вода); 249 Без рук, без ніг – падає на тік, З руками й ногами біжить за нами (Сніг); 250 Біле, а не цукор, м'яке, а не вата, без ніг, а йде (Сніг)*.

Персоніфікація тягне за собою фреймове зіставлення. Вода, яка йде, є персоніфікованим у загадці явищем. З іншого боку, зіставлення «явище-людина» тягне за собою фреймове зіставлення «м'якість води – людина, яка не має кості»: 174 *Хто йде без ніг, несе тяпуг, а кості не має? (Вода)*.

Лексеми на позначення людських дій *стукати, плакати, вибивати, любити, голубити, упасти, рвати* використовуються для кодування результатів, які супроводжують явища природи, та якостей, якими явище наділяється внаслідок ставлення до нього самої людини: 90 *Хто однаково всіх любить, Всіх однаково голубить? Кожний скоса тільки гляне, А обняти не дістане (Сонце); 268 Сильніше сонця, слабше вітру. Ніг не має, а йде; очей не має, а плаче (Хмара); 269 Горя не знаємо, а гірко плачемо (Дощові хмари); 297 Без рук, без ніг, а стукає (Грім); 298 Що без рук стукає? (Грім); 301 Без рук стука, без вогню горить (Грім і блискавка); 322 Без рук, без ніг – вікна вибиває (Град); 356 Ішов чернець з Монастирець. Як упав – так пропав, чорним порохом припав (Вихор); 1237 Пряла пряха і напярля, Оснувала і зоткала. В хату сваха причвалала, Хватъ тканину та й порвала! Починай же, пряхо, знову Прясти пряху ту чудову (Павук, павутина, вітер)*.

На відміну від персоніфікованого кодування, метафоричні переноси встановлюються на підставі якісної подібності кодового денотата та/або його атрибута в загадці з денотатом відгадки та його атрибутом, який кодується загадкою. На семному рівні спільна ознака належить до лексемного або фреймового рівнів.

Антропоморфні метафоричні переноси в загадках вибудовуються на підставі спільних властивостей кодового денотата та денотата відгадки. Вони відбивають сприйняття людиною якісних ознак об'єктів та просторового співвідношення їхніх частин. Лексеми на позначення тіла людини кодують ознаки рослин, тварин та предметів. При цьому збігаються якісні ознаки кодових денотатів з антропоморфної сфери та якісні ознаки денотатів рослинної, тваринної та предметної сфер: «опуклий», «кривий», «довгастиий», «плаский», «вертикальний», «волоконистий», «напівкруглий»: 438 *Сидить пан у*

коморі, А волосся його надворі (Качан кукурудзи); 668 А) Стоїть при дорозі на одній нозі (Гриб) 1952 А) Ухо має, а не чує, без очей і без ніг, а ходить і за собою водить (Голка).

Просторове співвідношення частин тіла людини («верхня частина», «передня частина», «середня частина», «центральна частина», «нижня частина», «задня частина») ізоморфне просторовому співвідношенню частин рослин, предметів та частин тіла тварин: 614 Хлопець Мартин Похилився через тин. А дівчина Гапка: «Яка в тебе гарна шапка! Ще й жовта китиця Проти сонця світиться. Як прилетять горобці, Буде тобі, як вівиці Від сірого вовка». Що це за примовка? (Соняшник); 813 Ноги на морозі, кишки на дорозі, а голова на весіллі (Хміль); 1021 У туші вуші, а голови немає (Рак); 1589 Стоїть Гася, надулася, Полу відкрила, людей впустила (Хата); 1775 Чотири попи під одним брилем стоять (Ніжки стола).

Лексемами на позначення одягу кодуються ознаки «верхній», «щільний», «плаский», «округлий», «багатошаровий»: 643 А) Прийшла дівка з гір, Несла на собі сім шкір; Як їх розбирали, – Всі над нею ридали (Цибуля) 720 За лісом, за пралісом біле плаття висе (Вишня в цвіту); 722 Пуз ліса-ліса чорне (красне) сукно має (Терен, вишня); 736 Серед ліса-ліса висить красна шеміса (Калина); 1065 Іде пані з міста, на ній суконь триста; вітер повійне – і все видно (Курка); 2762 Дванайцять жінок в одну перемітку завиваються (Спиці в колесі).

В інших загадках, де атрибутом особи є предмет одягу, лексеми цієї групи не є актуалізаторами сем, спільних зі значенням денотата відгадки. В таких загадках корелятивний зв'язок між атрибутивними компонентами загадки й відгадки встановлюється завдяки кольоровій характеристиці одягу, яка є тотожною кольору відгадкового денотата – червоний, сірий: 489 Ходить панич по долині, в червоній жупаніні, та все каже: «Гопки!» (Буряк); 627 А) Сидить баба на грядці в червоній запасці; хто займе, той і заплаче (Цибуля); Б) Сидить баба на гряді; хто гляне, той і заплаче (Цибуля); 629 Стоїт баба в кутику в червонім капіштуку; Хто і[ї] зрушит, плакати мусит (Цибуля); 682 Стоїть пані в лісочку, має червону сорочку; хто іде, то поклониться (Печериця); 684 Сидить дід на стовпу у дубленім сіраку (Гриб); 688 А) Стоїть дівка на пагорку в червоній спідниці; хто іде, то поклониться (Полуниця); Б) Стоїть панна на пагорку в червонім каптурку; хто іде, то поклониться (Суниця, полуниця); В) Сидить панна на примурку у червоному каптурку; хто іде – склониться (Ягода); 689 Стоїть пані в краснім жупані; хто не іде – руку дає (Ягода); 690 Стоїть Єгорка в червоній ярмулці; хто не прийде – всякий поклониться (Суниця).

Сарафан як атрибут особи використовується на позначення квітки маку: 529 Стоїть пані в сарафані. Вітер повійне, то й лист опаде (Мак).

Особа у вінку або в намисті кодує вишню та калину: 726 За хатиною в садочку, У зеленому віночку Та в червоних намистах Стала пава молода. І збігаються всі діти, Щоб на неї поглядіти: За намисто кожне – смик! Та й укине на язик (Вишня); 743 У вінку зеленолистім, У червоному намисті Видивляється у воду На свою хорошу вроду (Калина).

Красуні у вінках кодують лілії: 819 Стоять красуні на воді, Вінки на них білі й золоті (Водяні лілії).

Як і в процесі метафоричного переносу «колір одягу – колір рослини», кодування здійснюється на підставі кольорової тотожності прикрас, з одного боку, та листя й плодів дерева – з іншого. Білий і жовтий кольори лілій кодуються білими й золотими вінками, а зелене листя калини – зеленолистім вінком.

Хоча в таких загадках відсутній якісний зв'язок між кодовим денотатом та денотатом відгадки, однак якісне зіставлення імплікується атрибутом денотата відгадки, який переноситься на антропоморфний фрейм загадки. В даному випадку це кольорова характеристика. Маємо метафору «колір одягу – колір рослини». Семи атрибутивних одиниць на позначення одягу не актуалізуються при метафоричному зіставленні. Ключовою характеристикою тут стає колір, який у відгадці належить відгадковому денотату, а в загадці – атрибутивній мовній одиниці на позначення одягу. Відтак якісне ототожнення денотатів відбувається на фреймовому рівні, тобто наявна мовна семантизація ознак об'єкта загадки.

Отже, мовна картина світу українських загадок еволюціонувала, що видно зі способів антропоморфного кодування – персоналізації та антропоморфної метафори. Метафора є переносом між нереляційними досвідними сферами на підставі спільної ознаки, яка на семантичному рівні закріплюється як сема лексико-семантичного варіанта. Натомість персоналізація являє собою образне зіставлення об'єктів нереляційних (що виражається у мовному плані) сфер. Зазначені способи кодування не мають чіткої межі в синхронному аспекті, але в діахронії вони пов'язані з двома якісно відмінними світоглядами, тому недоцільно ототожнювати ці два мовні явища.

У подальшому цікавими можуть бути дослідження семантичних переносів, які залучають людську сферу, в інших паремійних текстах (прислів'ях, приказках), адже антропоморфізм властивий мові загалом, оскільки, як і загадка, вона є продуктом людської свідомості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Волоцкая З.М. Лексика болгарских загадок (опыт составления семантического словаря загадок) // Славянское и балканское языкознание. Проблемы лексикологии. – М.: Наука, 1983. – С. 187-204.
2. Головачева А.В. К вопросу о прагматике загадки // Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Загадка как текст. 1. – М.: Индрик, 1994. – С. 195-213.
3. Елизаренкова Т.Я., Топоров В.Н. О ведийской загадке типа brahmodya // Паремнологические исследования. – М.: Наука, 1984. – С. 14-46.
4. Олицетворение // Литературная энциклопедия. – 1934. – Т. 8. – [Электронный ресурс]: <http://feb-web.ru/FEB/LITENC/ENCYCLOP/le8/le8-2831.htm>.
5. Онищенко Г.А. Мовна структура української народної загадки: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01 / Дніпропетровський національний ун-т. – Д., 2006. – 20 с.
6. Словарь литературных терминов / Ред.-сост. Л.И. Тимофеев и С.В. Тураев. – М.: Просвещение, 1974. – 509 с.
7. Тайлор Э.Б. Первобытная культура. – М.: Изд-во полит. л-ры, 1989. – 573 с.
8. Топоров В.Н. Из наблюдений над загадкой // Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Загадка как текст. 1. – М.: Индрик, 1994. – С. 10-117.
9. Уорф Б.Л. Отношение мышления к языку // Новое в лингвистике. – М.: Изд-во иностр. л-ры, 1960. – Вып. 1 – С. 135-168.
10. Филлмор Ч. Фреймы и семантика понимания // Новое в зарубежной лингвистике.– М.: Прогресс, 1988. – Вып. 23. – С. 52-92.
11. Франко І.Я. Останки первісного світогляду в руських і польських загадках народних // Франко І.Я. Твори: У 50 т. – Т. 26. – С. 332-346.

ДЖЕРЕЛО МАТЕРІАЛУ

1. Загадки / Упоряд., вступ. ст. та прим. І.П. Березовського. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 509 с.

Рецензенти: д.філол.н., професор Н.П. Тропіна,
д.філол.н., професор Л.І. Белехова

© Тимченко О.І., 2009

Стаття надійшла до редколегії 16.03.09